

Dordrecht, 1572

Marnix van St. Aldegonde en de vrijheid

Martin van Gelderen
European University, Florence

1. Het Hof

Zaterdag, 19 juli 1572. In de oudste stad van Holland, Dordrecht, is het een drukte van belang. In het refter van het voormalige Augustijnenklooster, tegenwoordig Het Hof genoemd, komen vertegenwoordigers van de Hollandse adel, de ridderschap, en van de steden Dordrecht, Haarlem, Leiden, Gouda, Gorinchem, Alkmaar, Oudewater, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Edam en Monnikendam bijeen. Als oudste stad van Holland heeft Dordrecht het initiatief genomen voor deze vergadering van de Staten van Holland, volledig voorbijgaand aan het principe dat alleen Philips II als Graaf van Holland of zijn stadhouder in het gewest gerechtigd zijn de Statenvergadering bijeen te roepen.

Holland is in opstand. Op 1 april hadden de zogenaamde Watergeuzen de stad Den Briel ingenomen. De actie was voor velen een volslagen verrassing. Dat gold zeker ook voor de leider van de rebellen, Willem van Oranje, die juist druk doende was een groots invasieplan uit te werken met als doel het regime van de Hertog van Alva, de IJzeren Hertog, die in opdracht van landsheer Philips II de Nederlandse gewesten regeerde, te ontwrichten. Dankbaar profiterend van Alva's buitenlandse politiek, waarmee de Spaanse edelman Frankrijk en Engeland tegen zich in het harnas joeg, verwierf de prins voldoende steun om de Nederlanden in de zomer van 1572 vanuit het oosten en zuiden binnen te kunnen vallen. De steden Bergen en Valenciennes werden door zijn troepen veroverd en Alva zag zich gedwongen zijn eenheden uit het noorden en uit Holland terug te trekken.

Het werd een gedenkwaardige zomer in het Hollandse. De ene na de andere stad opende, om vaak uiteenlopende redenen, de stadspoorten voor de troepen van de Prins. Nadat in april en mei Vlissingen, Veere en Enkhuizen de stap al hadden genomen, volgden in juni en juli onder meer Gouda,

Alkmaar, Dordrecht, Haarlem, Leiden, Delft en Rotterdam. De Geuzen en de minderheid van Gereformeerd Protestanten maakten van het besluit van de vaak twijfelende stadsbesturen snel en efficiënt gebruik en zo werd Holland het centrum van een opstand, waarin een fragiele coalitie van stadsbesturen, Geuzen, Gereformeerd Protestanten en de entourage rond de Prins van Oranje met elkaar samewerkten. Coördinatie was dringend geboden; de Dordtse Statenvergadering was geboren uit bittere politieke en militaire noodzaak. Alva was immers op de weg terug met zijn legers.

De sleutelfiguur op de vergadering was Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde¹. Marnix kwam uit de kringen van de lagere adel. Hij studeerde eerst in Leuven, en maakte daarna, vanaf 1555, met zijn oudere broer Jan een Grand Tour door Frankrijk en Italië, waar de broers, zoals zoveel andere jongelingen uit de Lage Landen, aan de universiteit van Padua studeren. In 1559 verblijven Jan en Philips van Marnix in Genève, waar ze studeren bij de leiders van de Geneefse Reformatie, bij Theodore Beza en natuurlijk bij Johannes Calvijn.

Vanaf het begin is Marnix betrokken bij het verzet tegen het politieke en religieuze beleid van Philips II en zijn Brusselse regering, gepersonifieerd, althans in de ogen van de rebellen, door Kardinaal Granvelle en, vanaf 1568, door de Hertog van Alva, de boeman van wat als 'Spaanse tirannie' wordt beschouwd. Met zijn broer sluit Marnix zich aan bij het Verbond der Edelen. Met zo'n 300 andere edelen bieden ze in april 1566 het befaamde Smeekschrift aan landvoogdes Magaretha van Parma aan. Het Verbond stelde zich ten doel de Nederlanden te vrijwaren van het juk der Inquisitie, 'die aldergrootste Barbarie die oyt gepractiseert is geweest onder de Tyrannen'. Deze 'Barbarie' zou onvermijdelijk tot 'een geheele verderfenisse ende desolatie van dese ganse Nederlanden' leiden. Onder 'het decxsel' van 'valse hipocresie' zou de Inquisitie alle 'oude privilegien, vrijheden ende immunityten(...)te niete doen'.

¹ Voor het leven en werk van Marnix zie onder meer de klassieke - en omstreden - biografie van A.A. van Schelven, *Marnix van St. Aldegonde*, Utrecht, 1939 en, meer recentelijk, de essays in de herdenkingsbundel uitgegeven door Henk Duits en Ton van Strien, *Een intellectuele activist. Studies over leven en werk van Philips van Marnix van St. Aldegonde*, Hilversum, 2001, met daarin een uitgebreid literatuuroverzicht.

De 'Borgers ende Inwoonders van dese Landen' zouden 'eeuwighe ende allendighe slaven van die Inquisiteurs' worden.²

Marnix ontpopt zich al gauw tot een productief publicist, een van de voornaamse intellectuelen en pamflettisten onder de rebellen. Samen met auteurs als Jacob van Wesembeeke en talloze anonieme pamflettisten, maakt Marnix gretig en effectief gebruik van het nieuwe medium van de drukpers. Humanisme en Calvinisme komen in zijn geschriften moeiteloos tezamen. In 1567 publiceert Marnix zijn uiteenzetting en rechtvaardiging van de Beeldenstorm, die in de zomer van 1566, beginnend in het Vlaamse Steenvoorde, over de Lage Landen trok. In 1569 volgt een literair meesterwerk, *Den Byencorff der H. Roomsche Kercke*, een bijtende satire op wat Marnix zag als de misstanden in de Katholieke kerk.

De komst van de Spaanse legers in 1568, onder leiding van Alva, betekent dat Marnix, net als Willem van Oranje, Jacob van Wesembeeke en vele anderen, zijn toevlucht in Duitse ballingschap moet zoeken. Al gauw speelt Marnix een leidende rol in de Gereformeerde vluchtelingengemeente en is hij nauw betrokken bij het reorganiseren van de Calvinistische kerk. In 1571 treedt hij in dienst van Willem van Oranje. Al snel behoort Marnix tot de *inner circle* van Oranje. Het feit dat Marnix als Oranje's afgevaardigde naar de Dordtse Statenvergadering gestuurd wordt, is een blijk van het vertrouwen dat Oranje in Marnix koestert.

2. De Dordtse Instructie

De instructie, die Marnix meekrijgt en die hij op die zaterdag in juli 1572 aan de vertegenwoordigers van de Hollandse steden voorlegt, bevat een aantal radicale voorstellen. Het begint al met het voorstel om Oranje te erkennen als 'den generalen gouverneur ende lieutenant des Conincx, over Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt ende Sticht van Vuytrecht', als stadhouder, het expliciete ontslag door Philip II in zijn hoedanigheid van Graaf van Holland ten spijt. Sterker nog, het voorstel is om Oranje, als 'een voerneempste gelidmaet der generale staten des Lants' te erkennen, als iemand die dus ambsthalve verplicht is 'het Landt vande vreempde tijrannen, ende

² Zoals geciteerd in Jacob van Wesembeeke, *De beschrijvinge van den geschiedenissen in der Religiensaken toegedraghen in den Nederlanden* (1569), 348.

onderdruckeren in zyne oude rechten ende privelegien, te beschermen ende te beschutten'. Oranje moet als 'beschermer' van het land worden gezien, sterker, in afwezigheid 'der Conincklike Majesteit als haere hoofd'³.

Vervolgens worden de Hollandse Staten dringend opgeroepen de Opstand actief mede gestalte te geven. De Statenvergadering wordt gevraagd te 'beraetslaegen ende ordonneren de beste ende bequaemste middelen om te verzien opt faict vande oirloegheschepen zyn Vurstelicke Genaede, op dat deselve ende over de gecommiteerde op de selve schepen goede wettelycke ordeninge, ende politie worde gestelt'. Het gaat hier in eerste instantie om de militaire organisatie van de Opstand. Zoals de instructie het stelt, de Statenvergadering moet de verantwoording nemen voor 'eene goede loflycke ordeninge ende politye tot bescherminge ende beschuttinge des Lants tot de alderminste overlastinge der ingesetenen ende borgeren'. Het politieke doel van de Opstand wordt geschetst als het herstel 'in heure wesen, bundicheyt, cracht ende onderhoudinge' van 'de oude privilegien, rechten ende usantien der steden die haer deur de Albanissche tyrannnie ofte anderssins ontrocken ende afgescheydicht mochten zyn'. Het gaat hierbij om niets anders dan het verdedigen en het bevorderen van 'de vryheyt ende welvaerts des vaderlants'.

3. Vrijheid en privileges

Vrijheid en privileges gingen in het politieke denken van de Nederlandse opstandelingen hand in hand⁴. De beschuldiging aan het adres van Granvelle en Alva was dat zij de privileges van de Nederlanden met voeten traden en ernaar streefden onder het mom van de religieuze 'kwestie' de provincies hun traditionele vrijheid te ontnemen en ze in slavernij te voeren. Daarmee werd het 'formelen contracte' tussen landsheer en onderzaten vergaand geschonden, zo stelde de *Waerschouwinghe des Princen van*

Oraengien aende inghesetenen ende ondersaten van den Nederlanden, gepubliceerd in september 1568. De kern van dit contract was 'dat de voorsz. Nederlanden van allen tijden zijn onderhouden ende geregeert geweest by hueren Princen ende overheeren met alder soeticheit, recht ende redene ende niet anders dan uitwijzen van henne vrijheden, rechten, costuymen, herbrengen ende previlegien, aldaer altijts onderhouden ende by den inwoonderen des Lants (als sonderlinge liefhebbers ende voorstanders van hender vrijheit ende vianden van alle geweld ende verdruckinge) eertijden van Keyseren, Coningen, Hertogen, Graven ende Heeren verworven ende vercregen'.⁵

De gehoorzaamheid van de onderdanen was in deze visie afhankelijk van de naleving van het contract door de vorst. In Oranje's geschriften werd op dit punt veelvuldig verwezen naar de Brabantse Blijde Inkomst, die de inwoners van Brabant ontsloeg van hun plicht tot gehoorzaamheid wanneer de landsheer de bepalingen van het charter overtrad. In de *Waerschouwinghe* herinnerde Oranje de inwoners van de Nederlanden nadrukkelijk aan hun verbintenis met het vaderland en aan hun eed, zich in te zetten voor het behoud van de privileges. De ingezetenen hadden de plicht, zich met 'lijve ende goede nae allen hen vermogen' te verzetten tegen de gruweldaden van Alva 'ende met contrarie geweld ende macht hen selven weder te stellen in hen oude gewoonlicke vrijheit'.⁶

Voor de opstandelingen was de bescherming van de vrijheid de politieke opgave *par excellence*. De laatmiddeleeuwse vrijheden kregen in hun discours de betekenis van constitutionele garanties der 'oude vrijheid'. Om hun geliefde vrijheid te bewaren, hadden de inwoners van de Nederlanden zich volgens de Opstandelingen vanoudsher voorzien van vrijheden, waaraan hun vorsten bovendien bij eed waren gebonden. De rechtvaardiging van het verzet tegen Granvelle, Alva en uiteindelijk tegen Philips II zelf concentreerde zich aldus op de 'oude vrijheid' en de laatmiddeleeuwse vrijheden. De pamflettisten van de Opstand betoogden dat de vroede voorvaderen een politiek bestel hadden geschapen, dat stoelde op een constitutioneel raamwerk van oude vrijheid en vrijheden, zoals vastgelegd in

³ Zie in het algemeen J.J. Woltjer, *Opstand en onafhankelijkheid. Eerste vrije statenvergadering Dordrecht 1572*, Dordrecht, 1972. De belangrijkste teksten zijn te vinden in R.C. Bakhuizen van den Brink, 'Eerste vergadering der Staten van Holland 19 juli 1572,' in Bakhuizen van den Brink, *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog*, 1898 en nu ook, een stuk eenvoudiger, op website <http://cms.dordrecht.nl/stadsarchief>.

⁴ Zie voor meer uitgebreide analyses Martin van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek. Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)*, Hilversum, 1991, *The political thought of the Dutch Revolt (1555-1590)*, Cambridge, 1992, en 'De Nederlandse Opstand (1555-1610): Van 'vrijheden' naar 'oude vrijheid' en de 'vrijheid der conscientien' in Wyger Velema, Eco Haitsma Mulier (eds.), *Het Vrijheidsbegrip in Nederland* (Amsterdam, 1999) 27-5.

⁵ 'Waerschouwinghe des Princen van Oraengien aende inghesetenen ende ondersaten van den Nederlanden', 1568, in: M.G. Schenk, *Prins Willem van Oranje. Geschriften van 1568* (Amsterdam-Sloterdijk, 1933) 120.

⁶ Ibidem, 125.

de Brabantse Blijde Inkomst, op vertegenwoordigende instituties, zoals de provinciale Staten en op plichtsbewuste ingezetenen, die bereid moesten zijn vrijheid en vaderland te verdedigen.

Typierend was het betoog van de *Libellus Supplex Imperatoriae Maiestati*, een petitie die op 26 oktober 1570 aan de Duitse Rijksdag werd aangeboden. Deze petitie, naar alle waarschijnlijkheid geschreven door Marnix zelf⁷, schetste in krasse bewoordingen de lijdensweg der Lage Landen. Het verzoekschrift sprak over de ambities van 'ijdele lieden' die er naar streefden de Lage Landen aan hun gezag te onderwerpen en daarbij de 'oude vrijheid' op hun weg vonden. Het eerste doelwit van deze ijdele lieden waren de aloude privileges van de gewesten. De samenzweerders, zo betoogde Marnix, hadden voorzien dat de Nederlanden niet alleen door een goede verdediging van steden en kastelen in staat waren geweest hun 'oude vrijheid' succesvol te beschermen; dit succes was vooral ook te danken aan de goede wetten en ordinanties, privileges, immuniteiten en vrijheden van de gewesten.

Het tweede doelwit der 'ijdele lieden' was het politieke gezag van de Staten. De activiteiten van Granvelle en zijn trawanten waren er op gericht de positie van de Staten stelselmatig te ondergraven. Zij trachtten de 'oude vrijheid van de vergadering der standen in de Staten', die vanoudsher de macht der vorsten had verminderd, te ondermijnen. Dit was buitengewoon ernstig. Immers, zo stelde Marnix in de *Libellus Supplex*, in de Nederlanden was er sprake van een bij eed bezworen convenant tussen landsheer en ingezetenen. De kern van dit convenant was dat de landsheer niets kon ondernemen dat betrekking had 'op de vrijheid van het volk en op het gezag van de wetten zonder de wil en het consent van de Staten van alle gewesten'.⁸ Bij het volk stonden de Staten dientengevolge hoog in aanzien,

⁷ Zie D. Nauta, "Marnix auteur van de *Libellus Supplex* aan de rijksdag van Spiers (1570)", *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, LV (1975) 151-170. De Engelse vertaling van de *Libellus Supplex*, die in 1571 verscheen, is te vinden in: Martin van Gelderen, ed. *The Dutch Revolt*, Cambridge Texts in the History of Political Thought (Cambridge, 1993) 1-77.

⁸ *Libellus Supplex Imperatoriae Maiestati caeterisque sacri Imperii Electoribus, Principibus, atque ordinibus, nomine Berlgarum ex inferiori Germania, Evangelicae Religionis causa per AL-BANI Ducis tyrannidem eiectorum, in comitijs Spirensibus exhibitus* (1570) 17: 'In primis autem urgebant ordinem in Comitijs usitatum omnibus saeculis libertatem, Regiam potentiam plurimum imminuere: propterea quod & antiquissimo more maiorum ita esset comparatum, & ipsis etiam Principum stipulationibus ac pactis iureiurando confirmatis sancitum, nihil eos decernere agereve quod vel populi libertati vel legum auctoritati fraudi esse posset, sine voluntate atque assensione ordinum sactionibus rempublicam administeret'.

hoger zelfs dan de landsheer. De ingezetenen, zo schreef Marnix, 'achtten de handelingen van de Staten meer dan de proclamaties van de koning. Zij achtten de vorst niet als koning maar als gewone hertog of graaf, of meer nog als bewaker van hun rechten en wetten'. De machtsverdeling in de politieke orde was zodanig dat de vorst geen belangrijke politieke beslissing kon nemen zonder de Staten, die hem hadden gekozen en ontvangen. De vorst was, zo stelde Marnix, 'onderworpen aan de macht van de Staten', van de 'ordinum legitima comitia ad Rempublicam'.⁹ Zoals het in de 'meest vrije politieke gemeenschappen' in de *liberrimis rebuspublicis* hoorde, had de vorst evenmin greep op de benoeming van magistraten.

Granvelle en de zijnen waren van mening dat een vorst een dergelijke politieke orde niet kon tolereren. Volgens Marnix was hun streven erop gericht van de Nederlanden 'één lichaam' te maken, met 'één vorm van wetgeving en jurisdictie'. Granvelle en de zijnen wilden de macht van 'volksmagistraten' afbreken, de Nederlanden omvormen tot een 'koninkrijk' om het land net als de Koninkrijken van Sicilië en Napels naar eigen goeddunken te kunnen regeren.

Net als in de geschriften uit de jaren zestig waren voor Marnix de begrippen 'vrijheden' en 'oude vrijheid' voor de interpretatie van het politieke bestel van de Lage Landen van eminent belang. Marnix ging evenwel verder. Hij legde in de *Libellus Supplex* niet alleen de nadruk op de 'vrijheden', op de 'oude vrijheid', maar ook op het belang van de een 'vrije politieke gemeenschap'. De 'oude vrijheid' werd belichaamd in de 'vrije politieke gemeenschap', die gekenmerkt werd door zelfbestuur van volksmagistraten en vrije Statenvergaderingen, zoals vastgelegd in de vrijheden van de privileges, de Brabantse Blijde Inkomst voorop. In scherp contrast met de 'vrije politieke gemeenschap' stond het 'koninkrijk', waar de vorst naar eigen goeddunken kon besturen.

4. Vrijheid en Religie

In Dordrecht handelde de Hollandse Statenvergadering volledig in overeenstemming met het politieke denken van de Opstand, waaraan Marnix in zijn geschriften in belangrijke mate vorm gaf. Voorbijgaand aan

⁹ Ibidem, 38.

de bevoegdheden die Philips II als de zijne beschouwde, werd de Prins van Oranje door de Staten inderdaad tot stadhouder herbenoemd, er werden maatregelen getroffen om de provincie te verdedigen, drie nieuwe regeringsraden werden geïnstalleerd en de privileges werden in volle glorie hersteld. Het waren revolutionaire besluiten van Staten, die het politieke initiatief in handen hadden genomen, soevereine besluiten namen en een nieuw politiek bestel ontwikkelden, waarin stadhouder en Staten beloofden niets te zullen ondernemen zonder elkanders 'advijns en consent'. Marnix speelde in het doorvoeren van deze revolutionaire besluiten een hoofdrol.

Maar het ging niet alleen om politieke vrijheid. De Dordtse Statenvergadering hield zich ook bezig met het vraagstuk van de religieuze pluriformiteit, met de vraag hoe katholieken en Gereformeerden - en trouwens ook Doopsgezinden - met elkaar konden samenleven. Calvijn kende ten aanzien van de vervolging van andersgelovigen niet zo heel veel schroom. Zijn verdediging van de executie van Michael Servetus in het eigen Genève berustte op het principe dat wereldlijke magistraten de plicht hadden de ketterij te bestrijden en te bestraffen, desnoods met de doodstraf. De vrijheid van het geweten speelde op dit punt voor Calvijn kennelijk geen rol. Ware gewetensvrijheid verkreeg men volgens de Geneefse hervormer slechts in het ware geloof, als het geweten door Christus geestelijk bevrijd was van menselijke macht.

Met betrekking tot de gewetensvrijheid en de ketterijvervolging bestond er van meet af aan een zekere divergentie tussen Calvijns leer en de opvattingen van Nederlandse Gereformeerde Protestanten. De ketterijvervolging werd in de Nederlandse Gereformeerde kring vol afgrijzen bekeken. Typerend voor de Nederlandse Gereformeerde houding was het standpunt dat Marnix in 1568 verwoordde in zijn *Advys aengaende den twist in de Nederduytsche Kercke tot London in Engellandt*.¹⁰ Het *Advys* bevatte het antwoord op een reeks stellingen, die Marnix waren voorgelegd door leden van de belangrijke Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen rond de predikant Godfried van Wingen.¹¹ De discussies in Londen gingen onder meer over de juiste interpretatie van de begrippen 'christelijke

¹⁰ Marnix van St. Aldegonde, 'Advys aengaende den twist in de Nederduytsche kercke tot London in Engellandt' (1568) in: *Philips van Marnix van St. Aldegonde*, J.J. van Toorenenbergen ed., (Den Haag, 1871) deel 1, 135-182.

¹¹ Zie hiervoor van Gelderen, *The political thought of the Dutch Revolt*, 99-102.

vrijheid' en 'gewetensvrijheid'. Eén van de Londense stellingen luidde, geheel in klassiek reformatorische lijn, dat de christelijke vrijheid 'geene ledige bandeloosheid' was, 'waarin wij doen of laten mogen wat ons lust naar onze willekeur'. Integendeel, christelijke vrijheid was 'een genadig ons geschonken recht, door den dood des Heeren Christus verworven, waardoor Gods kinderen, d.i. de geloovigen, vrij gemaakt van de heerschappij van zonde en dood, gerust en veilig op Gods gerechtigheid mogen leven'. Christelijke vrijheid was 'eene zuiver geestelijke en innerlijke zaak', die zich 'gaarne aan alle menselijke ordinantie en aan de kerkelijke overheden naar het voorschrift van Gods Woord' onderwierp.¹²

Marnix, die de tweedracht binnen de Londense gemeente ten strengste afkeurde, antwoordde dat christelijke vrijheid niet alleen 'een ontlossinghe der conscientien(...)van de ceremonien des wets' was, maar 'van alle menschelijk jock ende gheboden, welcke Godt in zijn Woordt niet en heeft bevolen, maer vrij ghelaten'.¹³ Kerkelijke noch wereldlijke overheden mochten het geweten binden. Marnix omschreef het geweten als 'een mitstemminghe met hetghene dat de mensche vermeynt Godes Woord ende wille te wesen' en als 'een inbeeldinghe van hetghene dat men meynt met Godes woordt over een te stemmen'. Hij stelde het subjectieve en persoonlijke karakter van het geweten centraal en concludeerde dat 'een yeder besonder lidmaet der ghemeynte de vryheyt heeft van te moghen rechten de leere, die haer voorghehouden wordt'.¹⁴

De meeste Gereformeerde Protestanten sloten zich bij de opvattingen van Marnix van St. Aldegonde aan. Zij respecteerden de gewetensvrijheid en veroordeelden het gebruik van geweld in geloofszaken. Tijdens de Dordtse Statenvergadering betoogde Marnix in naam van Willem van Oranje, 'dat er vrijheit van Religie sou gehouden worden, soewel der Gereformeerde als der Roomsche'. Eenieder was, zo stelde Marnix, 'in't sijne, in't openbaer, in kerken of kapellen, soo't gevoeglijk bij d'Overheit sou geschikt worden' vrij zijn geloof te belijden en te beleven¹⁵. Hoever de vrijheid van geweten

¹² Van Toorenenbergen, ed., *Philips van Marnix van St. Aldegonde*, 547.

¹³ Marnix van St. Aldegonde, *Advys*, 141.

¹⁴ *Ibidem*, 153.

¹⁵ Zie Geerard Brandt, *Historie der Reformatie en andere Kerkelyke Geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden*, tweede druk, Amsterdam, 1677, Boek X, p 532.

en religie zou gaan, bleef door de rijkelijk vage rol die aan de overheid werd toegekend, in Dordrecht ongewis. De opvatting dat de vrijheid van het geweten de essentie van de vrijheid als zodanig vormde, werd door de opstandelingen evenwel vrijwel algemeen geaccepteerd. Artikel 13 van de in 1579 afgesloten Unie van Utrecht, die in de republiek van de Verenigde Provinciën als één der fundamentele wetten werd aanvaard, stelde expliciet 'dat een yeder particulier in syn religie vry sal mogen blyven' en verordende 'dat men nyemant ter cause vande religie sal mogen achterhaelen ofte ondersoecken'.¹⁶

Tegelijk bleef over de precieze inhoud en de politieke implicaties van de erkenning der gewetensvrijheid verschil van mening heersen. De reikwijdte van de gewetensvrijheid werd al snel een belangrijk punt van wrijving tussen de Gereformeerde kerk en een aantal plaatselijke overheden, met name in Holland. Zo stelde een pamflet uit 1582, de *Remonstrance oft vertooch by die van Leyden*, onomwonden dat de besluiten van de synode van Middelburg uit 1581, die de wereldlijke overheid opriep tot nauwe samenwerking met de Gereformeerde kerk, een bedreiging vormde voor de in de strijd tegen de Spaanse tirannie zo moeizaam verworven vrijheid. Volgens de *Remonstrance* poogden de Gereformeerden de wereldlijke overheid tot 'vazal' van de synode te maken. De bevrijding van de paapse 'religiedwang' dreigde uit te monden in Gereformeerde 'religiedwang'. Het hart van de Opstand, als strijd voor de vrijheid, was daarmee in gevaar. 'Daer wy liberteyt geroepen hebben', betoogde de remonstrantie, 'hoorden syluyden uyt de historien, dier sy genouch gelesen hebben, wel geleert te zijn dat de vrijheyt alijt voornamelick in dien bestaen heeft, dat iemant zijn gevoelen vry uytspreken mochte'. Het was, zo stelde de Leidse remonstrantie met felle retoriek, 'dat eenich merck teycken van tyrannye gheweest, als men zijn gedachten niet vry uytspreken moeste'.¹⁷

Deze fulmineuze aanval en het daarmee verbonden pleidooi voor een radicale interpretatie van wat vrijheid betekende ging Gereformeerden zoals Marnix veel te ver. In een antwoord op de Leidse *Remonstrance* betoogden vooraanstaande predikanten dat een onbepaalde vrijheid van meningsuiting en religieuze beleving slechts kon leiden 'tot een verderffelijke licentie ende

onghebondenheyt'.¹⁸ De Gereformeerden plaatsten hier hun conceptie van christelijke vrijheid en gewetensvrijheid tegenover. 'Christelicke vryheyt' betekende niet 'dat wy al doen, wat ons vry staet te doen: maer dat wy in onsen consciëntien vry zijn, ende daer en tusschen malcanderen dienen inder liefde'.¹⁹ Ware gewetensvrijheid bestond volgens de Gereformeerde predikanten uit het geloof dat God in zijn genade de mens bevrijdde en als zijn kind aanvaardde, ongeacht persoonlijke merites of waardigheid. Zoals de vader van de Reformatie, Martin Luther, het al in 1521 had uitgedrukt: het geweten was pas waarlijk *vrij* wanneer het in Gods Woord gevangen was.

5. Epiloog

In de Gereformeerde opvatting waren politieke vrijheid en gewetensvrijheid dus van een geheel andere orde. De verbinding tussen politieke vrijheid en religieuze tolerantie was voor hen geenszins vanzelfsprekend. Auteurs als Marnix van St. Aldegonde wezen geweld als middel in de bestrijding van andersgelovige 'ketterij' af; tegelijk bevocht Marnix fulminant het katholicisme. Hij behoorde tot de grote groep Europese protestanten voor wie katholicisme en vorstelijke willekeur hand in hand gingen. Papisme en Spaanse tirannie waren twee zijden van dezelfde medaille, en Marnix vocht tegen zowel katholieken als Spanjaarden. Ook ten aanzien van de Doopsgezinden had Marnix trouwens grote reserves.

In de ogen van Marnix en de zijnen gingen de vrijheid voor het ware Gereformeerde geloof en de politieke vrijheid van de Nederlandse gewesten hand in hand. Politieke vrijheid refereerde in eerste instantie aan de 'oude vrijheid', een begrip dat stond voor de 'vrije politieke gemeenschap', die gekenmerkt werd door zelfbestuur van volksmagistraten en vrije vergaderingen van steden en gewesten. De vrije Statenvergadering van 19 juli 1572 in Het Hof te Dordrecht, met Marnix van St. Aldegonde in een flonkerende hoofdrol, gaf in belangrijke mate vorm aan de politieke omzetting van dit vrijheidsideaal. Voor Marnix en de zijnen werd de 'oude vrijheid' historisch en constitutioneel gegarandeerd door de 'vrijheden' van

¹⁶ *Verhandelinge van de Unie, Eeuwich Verbont ende Eendracht* (Utrecht, 1579), fol. A4.

¹⁷ *Remonstrance oft vertooch by die van Leyden* (1582), fol. B4.

¹⁸ *Antwoorde der Dienaren des woordts ende ouderlinghen der kercken van Hollandt...op de remonstrantie by de overicheyt van Leyden* (Delft, 1582) fol. D3.

¹⁹ *Ibidem*, fol. E3.

de privileges, de Brabantse Blijde Inkomst voorop. In systematisch contrast tot het begrip 'oude vrijheid' stonden in het discours van de Opstand de begrippen als 'slavernij', 'tirannie' en in mindere mate ook 'koninkrijk'. Het nauwe begripsmatige verband van 'vrijheid' met de begrippen 'convenant', 'contract', 'Staten' en 'vaderland' wijst er op dat voor de opstandelingen 'vrijheid' eveneens nauw verbonden was met opvattingen over deugdzame politieke participatie, waarin de Staten als de hoofdbewakers van de vrijheid werden aangeduid en de 'ingesetenen ende borgeren' werd gewezen op hun plicht jegens het vaderland waar het de verdediging van de vrijheid betrof.

Marnix van St. Aldegonde belichaamde dit idee van burgerlijke deugdzzaamheid en verantwoording. In woord en daad vocht hij voor de vrijheid van zijn Gereformeerde geloof en voor de vrijheid van zijn vaderland. Achteraf bezien was de Statenvergadering in Dordrecht een hoogtepunt in het leven en werk van Marnix van St. Aldegonde. Zijn strijd voor de vrijheid kende ook dieptepunten. Als burgemeester van Antwerpen moet hij de stad in 1585 aan de Spaanse troepen onder leiding van de hertog van Parma overgeven. Diep teleurgesteld trekt Marnix zich terug op zijn kasteel te West Souburg in Zeeland. Hier heeft hij tijd voor tuinieren en voor studie, hier cultiveert hij bloemen en gewassen in zijn tuin die een oase van rust, deugdzzaamheid, studie en contemplatie wil zijn. Hier keert hij terug tot het schrijven van religieuze geschriften, zoals zijn prachtige Psalmberijming uit 1591 en zijn bewogen troostschrift voor de Gereformeerden die nog immer onder vervolging lijden, de *Trouwe Vermaninge* uit 1589. In 1594 accepteert hij de opdracht de Bijbel in het Nederlands te vertalen. Zijn dood in 1598, 58 jaar oud, verhindert de voltooiing van dit levenswerk.

Deel II

